

พรหมหน้าเดียว

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง*

พระพรหมเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่หนึ่งในตรีมูรติตามคติความเชื่อของศาสนาฮินดู ลักษณะที่สำคัญของพระองค์ก็คือมีสี่พักตร์หรือสี่หน้า คติความเชื่อว่าพระพรหมมีสี่หน้าเป็นที่รับรู้และเข้าใจกันโดยทั่วไป ไม่เว้นแม้แต่ในประเทศไทย ดังเห็นได้จากประติมากรรมรูปเคารพของพระองค์ในยุคสมัยต่างๆ นอกจากนี้ยังปรากฏในวรรณกรรมด้วย เช่น ลิลิตโองการแช่งน้ำ ความว่า "...โอมชัยชัยไชโสฬสพรหมญาณ บานเดี่ยวเกล้า เจ้าคลีบัวทอง ผยองเหนือขุนห่าน ทำนรังก่อดินก่อฟ้า หน้าจตุรทิศ ..."¹

คติความเชื่อว่าพระพรหมมีสี่หน้านั้นเป็นเรื่องของพระพรหมเทพเจ้าในศาสนาฮินดู ระบุอย่างชัดเจนว่าพระองค์มีห้าพระพักตร์ต่อมาถูกพระศิวะตัดออกเสียหนึ่งพระพักตร์ ทำให้เหลืออยู่ที่พระพักตร์ แต่ละพักตร์หมายถึงพระเวททั้งสี่ ยุคทั้งสี่ และวรรณะทั้งสี่ พระพรหมในศาสนาฮินดูมีเพียงองค์เดียว ถือว่าเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งต่างๆ แต่คติความเชื่อของพุทธศาสนาแตกต่างออกไป กล่าวคือ พระพรหมในพุทธศาสนามีหลายองค์ สถิตอยู่บนพรหมโลกซึ่งประกอบด้วยรูปพรหม 16 ชั้น และอรุปรหม 4 ชั้น มนุษย์ผู้บำเพ็ญกรรม บรรลุฌานสามารถเกิดเป็นพระพรหมได้ โดยบรรลุฌานชั้นต่ำก็จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นต่ำ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดตามผลบุญ ผลกรรมที่ทำมา หากบรรลุฌานชั้นสูงก็จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นที่สูงขึ้น ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิด รอเวลาเข้าสู่นิพพาน³ ผู้เกิดเป็นพรหมจึงมักเป็นพวกพราหมณ์ นักบวช

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี

¹ กรมศิลปากร, "ลิลิตโองการแช่งน้ำ," ใน วรรณกรรมสมัยอยุธยา, เล่ม 1. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), หน้า 6.

² ผาสข อินทราวุฑ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู, (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 62.

³ พระบาลีอภิธรรมปิฎก วิภังค์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530), หน้า 649-651.

ฤาษี แทบทั้งสิ้น เพราะการบำเพ็ญฌานเป็นเรื่องของนักบวช⁴

ที่สำคัญ ลักษณะของพระพรหมตามคติความเชื่อของพุทธศาสนามีเคຍะระบุว่า มีสี่หน้า เช่น ในไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงลักษณะของพระพรหมแต่เพียงว่า "...พรหมทั้งหลายล้วนแต่เป็นผู้ชาย...หน้าตาเนื้อตัวพระพรหมทั้งหลายนั้นเกลากะเลี้ยงงามนัก...และมีเศกเกล้าดูงามนักหนา แลหัวเป็นชฎาทุกองศ์ ๆ ดูเรื่องงามต่างๆ แลตนพรหมนั้นงามนักหนา หัวเข่าก็ตีแขนก็ตีที่ต่อกันก็ตีกลมงามนัก..."⁵

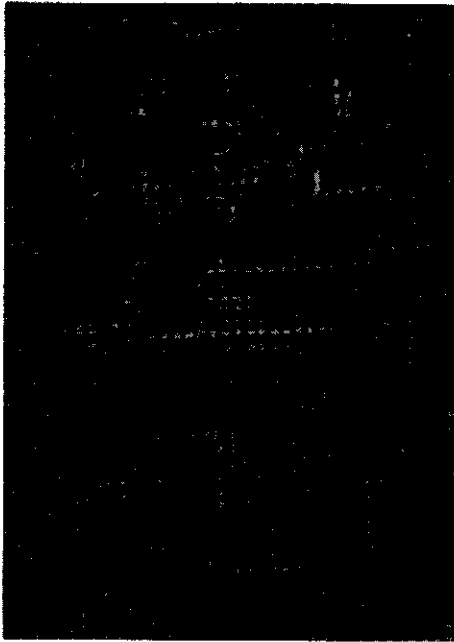
นั่นย่อมหมายความว่าพระพรหมสี่หน้าที่ปรากฏตามพุทธสถานต่างๆ ไม่ว่าจะ เป็นรูปเคารพ หรืองานจิตรกรรมฝาผนังตามโบสถ์ วิหาร ต่างๆ ย่อมเป็นอิทธิพลจากลักษณะของพระพรหมในศาสนาฮินดู ซึ่งสะท้อนการผสมผสานกันระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาฮินดูได้เป็นอย่างดี

แต่กระนั้นการทำพระพรหมหน้าเดียวก็มีให้เห็นเช่นกัน โดยมีมาแล้วตั้งแต่ ศิลปะอินเดียแบบคันธารราฐ (รูปที่ 1) ก่อนที่จะเสื่อมความนิยมลงไป⁶ ในประเทศไทย มีการทำพระพรหมหน้าเดียวตั้งแต่ศิลปะทวารวดีแล้ว เช่น พระพุทธรูปประทับเหนือ พนัสบดี (รูปที่ 2, 3) ซึ่งไม่ว่าจะหมายถึงพุทธประวัติตอนพระพุทธรเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ขึ้นดาวดึงส์หรือไม่ก็ตาม แต่บุคคลที่ขนาบอยู่สองข้างของพระพุทธรเจ้านั้นมีหลายรูปที่แสดงให้รู้ว่าเป็นพระอินทร์กับพระพรหม เพราะบุคคลข้างหนึ่งสวมเครื่องทรงกษัตริย์ อันเป็นลักษณะของพระอินทร์และเทวดา ในขณะที่บุคคลอีกข้างหนึ่งสวมเครื่องทรงนักบวช นุ่งผ้ายาวกรอมข้อเท้า เกล้าผมเป็นมวย หมายถึงพระพรหม ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วว่าคติความเชื่อของพุทธศาสนาผู้ที่จะเป็นพรหมได้จะต้องบรรลุมานขั้นต่างๆ ดังนั้นจึงมีแต่ นักบวชเป็นส่วนใหญ่ที่จะเกิดเป็นพระพรหมได้

⁴ จันทรศิริ แท่นมณี. "พระพรหมในวรรณคดีบาลี และสันสกฤต." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 50.

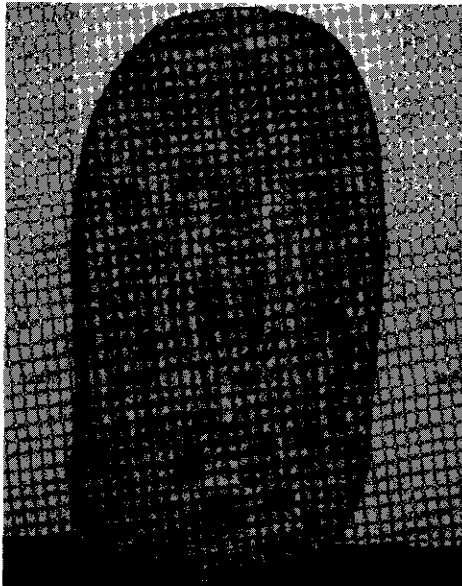
⁵ ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง. พิมพ์ครั้งที่ 9. (พระนคร: โรงพิมพ์ก๊กตีประดิษฐ์, 2519. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอดิเรก ประจันรณรงค์ ธันวาคม 2517), หน้า 188-189.

⁶ ธนิต อยู่โพธิ์. พรหมสี่หน้า. (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2509), หน้า 25-26.

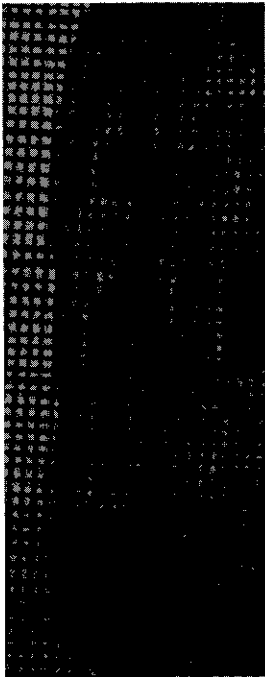

รูปที่ 1 ภาพสลักพุทธประวัติตอน
พระพุทธรเจ้าลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
จากพิพิธภัณฑน์์นครปติศิวจิ ศิลปะ
คันธารราฐ

พระพรหมประทับยืนอยู่ทางด้านขวา
ของพระพุทธรองค์

รูปที่ 2 พระพุทธรูปประทับเหนือ
พนัสบดี ขนาบข้างด้วยพระอินทร์กับ
พระพรหม

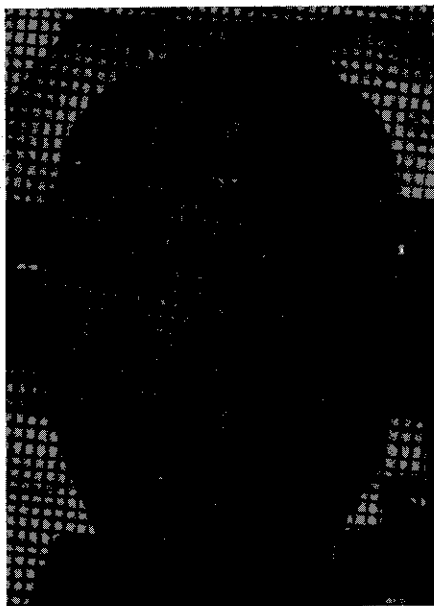

รูปที่ 3 ภาพขยายพระพรหมยืนถือแสอยู่ทางขวาของ
พระพุทธรเจ้า

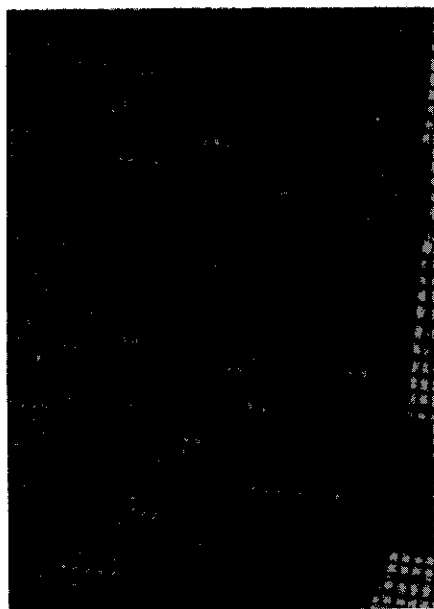
อีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ ภาพสลักพุทธรประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์ จากวัดจันทน์
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พระ
พุทธรเจ้าประทับนั่งอยู่ภายใต้ต้นมะม่วง ตรงตามพุทธรประวัติของฝ่ายเถรวาท เบื้องขวา
ของพระองค์เป็นกลุ่มบุคคลสวมเครื่องทรงแบบกษัตริย์ ได้แก่ พระอินทร์และเหล่า
เทวดา ส่วนกลุ่มบุคคลที่ยืนอยู่เบื้องซ้ายสวมเครื่องทรงแบบนักบวช เหล่าผมมวย
ได้แก่ เหล่าพรหม⁷ (รูปที่ 4, 5) เหล่าพรหมกลุ่มนี้ก็มีหน้าตาดูเหมือนกัน

⁷ ดูประเด็นวิเคราะห์ลักษณะพระพรหมดังกล่าวได้ใน รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. "พระพุทธรูปประทับ
เหนือพนักสบดีในศิลปะทวารวดี," (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), หน้า 38-40.

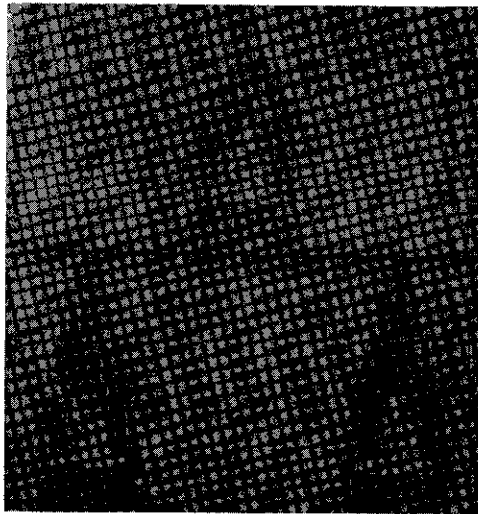
รูปที่ 4 ภาพสลักพุทธประวัติตอนยมก
ปาฏิหาริย์ จากวัดจีน จังหวัดพระนคร
ศรีอยุธยา

รูปที่ 5 เหล่าพระพรหมทางเบื้องซ้าย
ของพระพุทธรองค์

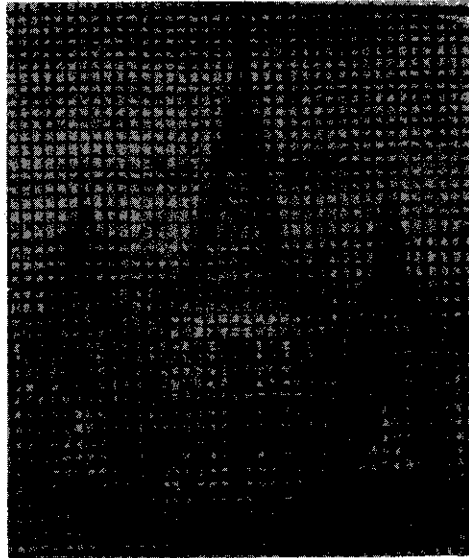
ในดินแดนไทย หลังจากศิลปะทวารวดีเป็นต้นไปยังไม่มีการค้นพบพระพรหมที่ทำหน้าเดียวเลย จนกระทั่งในสมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี^๑ ซึ่งก็คือสมุดภาพที่บรรยายภูมิจักรวาลตามคติความเชื่อของพุทธศาสนา ในส่วนของรูปพรหม 16 ชั้น ช่างได้วาดพระพรหมบนชั้นต่าง ๆ อยู่ในปราสาท พระพรหมเหล่านั้นล้วนมีหน้าเดียว (รูปที่ 6, 7) เป็นที่น่าสังเกตว่าพระพรหมเหล่านี้ มีได้อยู่ในลักษณะนักบวชเช่นในศิลปะทวารวดี หากแต่สวมเครื่องทรงอย่างงดงามเหมือนกันกับลักษณะของเทวดา ทั้งการสวมเครื่องประดับ สวมมงกุฎยอดเดียว มีหน้าเดียว มีสองมือ แต่ที่ทราบได้ว่าเป็นพระพรหมเนื่องจากมีอักษรระบุอย่างชัดเจนว่าเป็นพระพรหมบนพรหมโลกชั้นใด

รูปที่ 6 พระพรหมในชั้นโสฬสพรหม จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีฉบับ 10

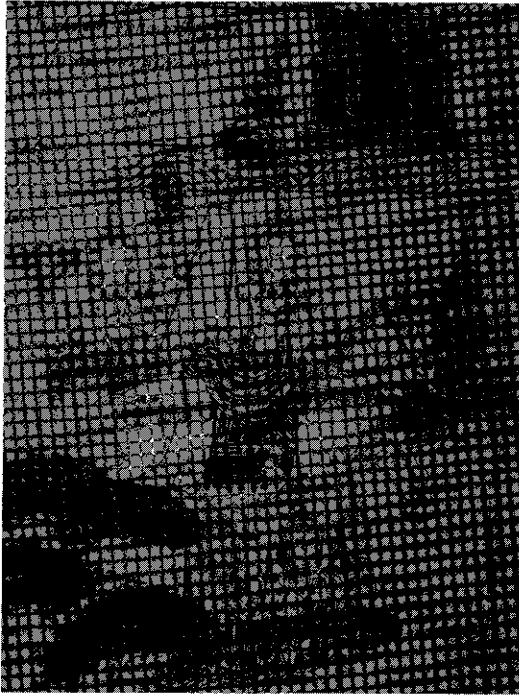
^๑ สมุดภาพไตรภูมิที่เขียนรูปพระพรหมหน้าเดียว เช่น สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 10 และสมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี, เล่ม 2. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), หน้า 19-26, 96-103.

รูปที่ 7 เหล่าพรหมกำลังนมัสการทุส
เจดีย์บนพรหมโลก
จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี
ฉบับ 10

นอกจากนี้ ยังปรากฏพระพรหมหน้าเดียวในฉากเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้า
เสด็จออกมหาภิเนษกรมด้วย โดยอยู่ทางด้านหลังมังกัณฐกะ (รูปที่ 8) พระพรหม
องค์นี้มีนามว่า ฌฎีกการพรหม เป็นสหายเก่าแก่ของพระพุทธองค์ และเป็นผู้นำเอา
บริขารแปดมาให้^๑ ดังนั้นในมือจึงถือผ้าไตรจีวร บาตร และฉัตรกางกั้นเหนือพระเศียร
ของเจ้าชายสิทธัตถะ

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. ปฐมสมโพธิกถา. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2539), หน้า 62-63.

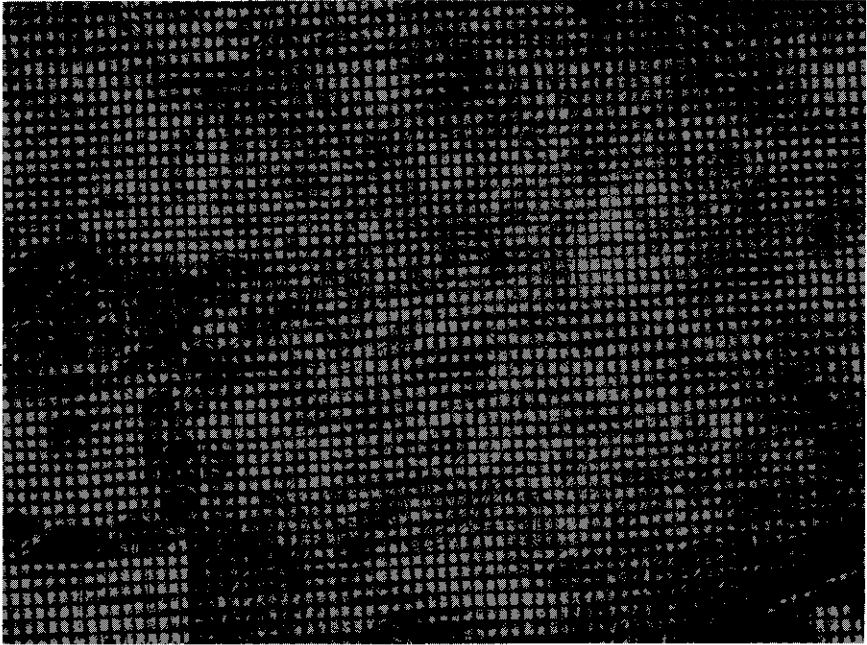
รูปที่ 8 พระพรหมหน้าเดียว ใน
พุทธประวัติตอนมหากิเษกรรม
จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุง
ธนบุรี เลขที่ 10/ก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น จิตรกรรมฝาผนังวัดคงคาราม จ.ราชบุรี ซึ่งอาจเป็นจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาแต่ถูกซ่อมแซมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 4¹⁰ ปรากฏรูปขมุกการพรหมหน้าเดียวในฉากเหตุการณ์ที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกมหากิเษกรรม (รูปที่ 9) และฉากเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงปลงเส้นพระเกศา โดยขมุกการพรหมนั่งอยู่เคียงข้างพระอินทร์ (รูปที่ 10)

พระพรหมหน้าเดียวในภาพทั้งสองมีสี่มือ สองมือประนมไว้ อีกสองมือถือผ้าไตรจีวรและบาตร การทำพระพรหมสี่มือนี้คงเกี่ยวข้องกับพระพรหมในศาสนาฮินดู เป็นที่น่าสังเกตว่ามงกุฎของพระพรหมที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมวัดคงคารามนี้มีสามยอด ซึ่งเป็นลักษณะมงกุฎของพระพรหมสี่หน้าในศิลปะอยุธยาและรัตนโกสินทร์

¹⁰ ประยูร อุลุชาฎะ. วัดคงคาราม. (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2537), หน้า 9-17.

(ยอดตรงกลางสำหรับหน้าตกร และยอดด้านข้างสำหรับหน้าด้านข้าง อีกหน้าหนึ่งอยู่ทางด้านหลังจึงไม่ปรากฏ)

รูปที่ 9 พุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรม
จิตรกรรมฝาผนังวัดคงคาราม จ.ราชบุรี ปรากฏรูปพระพรหมหน้าเดียวเช่นกัน

รูปที่ 10 พระพรหมนั่งอยู่ข้างพระอินทร์ ประนมมือ ถือผ้าไตรจีวรและบาตรไว้ในมือ
จิตรกรรมฝาผนังวัดคงคาราม จ.ราชบุรี

เหตุผลในการทำพระพรหมหน้าเดียวอาจอธิบายได้ว่า ช่างผู้สร้างงานเหล่านี้รู้และเข้าใจว่าพระพรหมในคติความเชื่อของพุทธศาสนาไม่ได้มีสี่หน้า เมื่อประสงค์ทำพระพรหมในพุทธศาสนาช่างจึงเลือกที่จะทำพระพรหมให้มีเพียงหน้าเดียว

ทั้งหมดแสดงให้เห็นว่ารูปพระพรหมที่ปรากฏในศิลปะไทย ไม่ว่าจะสร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูหรือพุทธศาสนา ส่วนใหญ่จะมีสี่หน้าตามแบบอย่างของพระพรหมในศาสนาฮินดู แต่กระนั้นก็ยังมีส่วนที่ว่างให้พระพรหมหน้าเดียวตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาด้วย แม้ว่าจะเป็นสัดส่วนที่น้อยกว่ากันมากก็ตาม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร, "ลิลิตโองการแช่งน้ำ," ใน **วรรณกรรมสมัยอยุธยา, เล่ม 1.** กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2529.
- กรมศิลปากร, **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี, เล่ม 2.**
กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.
- จันทร์ศิริ แทนมณี. "พระพรหมในวรรณคดีบาลี และสันสกฤต," วิทยานิพนธ์อักษร
ศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2522.
- ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง.** พิมพ์ครั้งที่ 9, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายอดิเรกประชันรณรงค์ ธันวาคม 2517, พระนคร : โรงพิมพ์กัทดีประดิษฐ์,
2519.
- ชนิด อยู่โพธิ์. **พรหมสี่หน้า.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2509.
- ปรมานุชิตชินโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, **ปฐมสมโพธิภิกษา.** กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2539.
- ประยูร อุลุชาฎะ. **วัดคงคาราม.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2537.
- พระบาลีอภิธรรมปิฎก วิภังค์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.
- ผาสุข อินทราวุช, **รูปเคารพในศาสนาฮินดู,** กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. "พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี," วิทยา
นิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

ที่มาของภาพประกอบ

- รูปที่ 6-8** กรมศิลปากร, **สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี,**
เล่ม 2. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542.
- รูปที่ 9-10** ประยูร อุลุชาฎะ. **วัดคงคาราม.** กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2537.

บทคัดย่อ

พรหมหน้าเดียว

คติความเชื่อเกี่ยวกับพระพรหมในศาสนาพราหมณ์กับศาสนาพุทธมีความแตกต่างกันในหลายประการ หนึ่งในนั้นได้แก่ จำนวนพระพักตร์ ศาสนาพราหมณ์ถือกันว่าพระองค์มีสี่พักตร์ ส่วนพุทธศาสนามีเศียรบุเช่นนี้เลย แต่กระนั้นพระพรหมในพุทธศาสนากลับนิยมทำสี่พักตร์เช่นกัน ซึ่งเข้าใจว่าได้รับอิทธิพลจากรูปพระพรหมในศาสนาพราหมณ์นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม เมื่อตรวจสอบพระพรหมในพุทธศาสนาจากศิลปะกรรมยุคต่างๆ ของไทยพบว่า พระพรหมพักตร์เดียวก็มีให้เห็นเช่นกัน เป็นต้นว่า พระพรหมในศิลปะทวารวดี ซึ่งทรงเครื่องอย่างนักบวช พระพรหมในศิลปะชชนบุรีและรัตนโกสินทร์ ซึ่งทรงเครื่องอย่างเทวดา สะท้อนให้เห็นว่ารูปลักษณะเดิมของพระพรหมในพุทธศาสนาก็ยังเป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชนบางกลุ่ม แม้จะน้อยกว่ำรูปลักษณะของพระพรหมในศาสนาพราหมณ์มากก็ตาม

Abstract**One-Faced Bhrama**

There are various distinctive differences between the beliefs related to the god Bhrama in Bhramanism and those of Buddhism. Among them is the number of faces; in Bhramanism, Bhrama is believed to have four faces, while there is no evidence of this in Buddhism. However, one can notice that in Buddhist art Bhrama is always shown with four faces. This feature might have been inspired by the figures of Bhrama in Bhramanism.

Nevertheless, from the research on the Bhramanic figures from various periods of Thai art, the author discovered one-faced Bhramas. Examples include Bhrama dressed in a priestly outfit of the Dvaravati period and Bhma divinely dressed during the Thonburi and Rattanakosin periods. This reflects that while one-faced Bhramas of Buddhism have been accepted by some groups of Buddhists, they remain less popular than the four-faced ones.